

LE SCAPHANDRE ET LE PAPILLON

Filmesthetische bespreking

Evelien van Vessem

Week van de Franse Film 2008-2009 / Cinemagie

CINEMAGIE

Subjectieve en objectieve beelden

- 1 Kijk nog eens naar het fragment waar Jean-Do Bauby wakker wordt. Wat valt je op aan de manier van filmen? Vind je dat het realistisch overkomt of niet? Waarom (niet)?
- 2 Kun je voorbeelden geven van momenten waar de emoties van Jean-Do uit de beelden blijken? Kun je beschrijven hoe die emoties worden overgebracht?
- 3 Het duurt even voor je een objectieve opname van Jean-Do ziet. Wanneer is dat? Daarvoor hebben we hem al drie keer gezien. In welke omstandigheden? Hoe zijn die momenten in beeld gebracht?
- 4 Die eerste keer dat je Jean-Do vanop een afstand ziet, doet hij tegelijkertijd een uitspraak die wijst op een grote stap in het aanvaarden van zijn aandoening. Zie je verband tussen het beeld en Jean-Do's woorden?
- 5 Na het eerste bezoek van Céline zie je haar op het perron staan. Waarom is dat vreemd? Je ziet nog andere mensen op het perron. Wat wil de regisseur daarmee zeggen volgens jou?
- 6 Er gebeurt ook iets vreemds (vanuit de stijl van de film gezien) als Henriette voor Jean-Do naar de uitgeefster belt. Wat? Waarom doet regisseur Schnabel dat zo?
- 7 Ook in de flash-back over Lourdes gebeurt er iets dat niet klopt. Wat? Waarom is dat zo gedaan?
- 8 Soms lijkt het of de vrouwen zijn gedachten kunnen lezen. Hoe moeten we dat uitleggen?

Le scaphandre et le papillon: metaforen

- 9 Wanneer zie je het duikerspak? Waar staat die metafoor voor? Wordt dat pak louter met Jean-Do in verband gebracht of ook met de vader?
- 10 Kijk nog eens naar de begingeneriek. Je ziet oude röntgenfoto's (ergens kun je '1920' zien staan). Dat verwijst uiteraard naar het onbeweeglijke skelet van Jean-Do. Maar wat roepen de beelden nog op?
- 11 Er is een beeld dat vergelijkbaar is met dat van het duikerspak. Welk beeld is dat? Wat is het verschil in betekenis tussen de twee metaforen?
- 12 Wanneer krijg je voor het eerst het beeld van de vlinder? Hoe wordt het in beeld gebracht? Wat is het effect daarvan?
- 13 Jean-Do toont ons hoe hij de werkelijkheid kan ontvluchten met zijn fantasie. Wat doen de beelden van Marlon Brando in die sequentie?
- 14 Hoe moet je het beeld van de naar beneden vallende muren van sneeuw interpreteren? Aan het einde van de film worden de beelden achterstevoren getoond. Wat is daar de functie van?

LE SCAPHANDRE ET LE PAPILLON

Filmesthetische bespreking: uitwerking voor de leerkracht

Deze les kan gegeven worden door een leerkracht van gelijk welk vak, liefst zo snel mogelijk na de visie van de hele film. (Voor de leerkracht Frans staan onderaan de Franse filmtermen in de volgorde waarin ze in de tekst voorkomen.) De les neemt één tot twee lessen in beslag, afhankelijk van de discussies die ontstaan over de antwoorden en het aantal fragmenten dat de leerkracht wil laten zien en van de gesprekken die ontstaan naar aanleiding van de vragen. De leerkracht kan naar eigen inzicht vragen weglaten, afhankelijk van de beschikbare tijd.

Van sommige fragmenten zal het nodig zijn ze opnieuw te tonen (bijvoorbeeld de begingeneriek). Fragmenten waarvan blijkt dat de leerlingen ze zich nog goed herinneren, hoeven uiteraard niet opnieuw afgespeeld te worden. Het makkelijkste is om een aantal fragmenten op een laptop te zetten of met bladwijzers te werken, zodat er geen tijd verloren gaat met zoeken.

Subjectieve en objectieve beelden

- 1'40"-4'32"
De eerste 38'17" worden gefilmd vanuit het standpunt van Jean-Do. De kijker ziet dus alleen wat hij ziet, op de manier waarop hij de wereld waarneemt. Aanvankelijk hoort hij iemand zingen en een gedempt gesprek. Het beeld is wazig, de vormen zijn vertekend, zijn ogen moeten nog focussen, dat lukt moeilijk. Ook kan hij zijn ogen niet lang openhouden. Realistisch is het beeld dat van rood naar zwart gaat, zoals wanneer je ineens in het licht komt en dan je ogen dicht doet. Als Jean-Do op verzoek met zijn ogen knippert (4'31") wordt het beeld even helemaal zwart.
Merk ook op dat de beelden van de kamer vaak scheef zijn, omdat zijn hoofd scheef ligt.
We spreken hier van een **subjectieve camera** of een **subjectieve blik**. Jean-Do's herinneringen komen door het beeld heen: we zien even zijn zoontje, dat naar hem kijkt (wanneer de dokter vraagt of hij zich nog herinnert wat er is gebeurd). Ook het **geluid** wordt subjectief weergegeven: Jean-Do's ademhaling klinkt luid, de stemmen van de verpleegster en de doktoren die tegen hem spreken klinken vervormd. Hij is de enige die zijn eigen stem hoort; hij begrijpt aanvankelijk niet dat de anderen hem **niet** kunnen horen.
- 2 - Als Jean-Do huilt, wordt het beeld wazig (om het ons duidelijk te maken, zegt degene die bij hem is dat hij niet moet huilen. Misschien is dat overbodig? Hadden de leerlingen die informatie nodig?) (v.b. 20'26"-20'34")
- 35'25"-36'20": De verpleging heeft de televisie niet uitgezet. Het is halfdrie 's nachts. De klok komt duidelijk in beeld, met de televisie (wazig) rechts. Het zijn subjectieve beelden, we begrijpen dat Jean-Do naar de klok kijkt omdat er pas 's ochtends iemand zal komen om de tv uit te zetten. Het irritante geluid van het testbeeld gaat onophoudelijk door. De televisie vult het beeld. We zien een **extreme close-up** (een close-up van een detail) van Jean-Do's oog, met gesprongen aders erin. Het oog is wijdopen. Hij kijkt paniekerig naar de foto's op de muur en ziet flitsen van het moment van zijn beroerte. Hij ziet een tekening van de wolf uit Roodkapje, in het bed van de grootmoeder met de klauwen op het laken. Een beeld van agressie, die hij niet meer kan uiten. Dan zien we het duikerspak als een kruisbeeld in het water hangen. Wanneer we iets later dichterbij komen, krijgen we achter het glas van de helm het paniekerige gezicht van Jean-Do te zien. Het stuk duurt 55", voor de kijker al ondraaglijk lang. Het brengt een gevoel van hulpeloosheid over, van eindeloos wachten op verlossing van de kwelling. De

makers zijn erin geslaagd dat gevoel met louter beelden op ons over te brengen. Er wordt geen woord gesproken in het fragment.

- 1 01'40"-1 02'08": Als een verpleger de televisie uitzet tijdens de voetbalwedstrijd, zien we het zwarte scherm van de televisie 6 seconden in beeld, alsof Jean-Do hoopt dat die als door een wonder vanzelf weer gaat spelen. (Meteen daarna volgt de fantasie over het oesterdiner met Claude.)

- Jean-Do blijft zeer geïnteresseerd in vrouwelijk schoon: meer dan eens zien we zijn blik op borsten, benen onder opwaaiende rokken, de tong van Marie die hem wil leren slikken, waarbij hij aan zijn vriendin moet denken. Hij ziet haar als in een oude film, met flikkerend beeld, waarbij Inès extra belicht is – het is een onrealistisch, nostalgisch beeld, dat aangeeft dat de tijd van de romantiek voorgoed voorbij is. De muziek helpt daar ook nog bij (27'00"-27'18").

Een ander voorbeeld hiervan is de kennismaking met Marie en Henriette (11'37"-12'32"), waarbij Jean-Do uitgebreid naar de borsten van Marie kijkt.

- Niet direct emotie, maar wel een voorbeeld van een subjectief beeld: vanaf 1 40'19" ziet de stervende Jean-Do de mensen om hem heen niet meer goed, geluid en beeld lopen niet synchroon, (niet gelijktijdig), het beeld flikkert en er worden overvloedig gebruikt, als om het effect van koorts en verzwakking zichtbaar te maken voor de kijker. Zijn vriend Laurent hoort hij zelfs niet meer spreken.

3 Op 38'17".

De andere keren dat Jean-Do te zien was voor dat moment:

- 13'42"-14'24": De eerste keer zien we hem in een herinnering. Henriette heeft hem net gevraagd of hij hoofdredacteur bij "Elle" was (om te controleren of hij alles begrijpt wat ze zegt). We zien hem de redactie uitwandelen, in de auto stappen en een atelier bezoeken waar mannequins gefotografeerd worden. De muziek heeft een stevig tempo. De onrustige beelden, met snelle overgangen, wijzen op het drukke van Jean-Do's baan. De camera beweegt voortdurend, als om aan te geven dat Jean-Do alles ziet en alles onder controle wil houden. Hij wordt gefilmd vanuit een laag standpunt (**kikkerperspectief**): zo lijkt hij belangrijker, hij is werkelijk het middelpunt waarrond alles draait. Hij glimlacht als hij vertrekt, dus hij geniet blijkbaar wel van dat jachtige leven en van de verantwoordelijkheid. De scène is een herinnering, dus zijn de beelden subjectief: de toevoeging van de muziek is een commentaar van de regisseur (het is onwaarschijnlijk dat de muziek deel uitmaakt van zijn herinneringen, zeker omdat hij de gesprekken niet weergeeft).

- 16'56"-17'29": De tweede keer ziet Jean-Do zichzelf in een spiegelende wand, als hij voor het eerst in de rolstoel naar buiten gereden wordt. Het is meteen de eerste keer dat de kijker ziet hoe de beroerte hem veranderd heeft. Het effect is schokkend voor Jean-Do, maar ook voor de kijker. (Op 14'51" is er alleen even het dichtgenaaide oog te zien geweest. Later, op 25'19"-25'40" houdt Marie een spiegel voor zijn mond.)

- 35'25": We zien Jean-Do van de andere kant van de kamer (maar we zien zijn gezicht nog niet goed). Hij ligt in bed (fragment met het testbeeld).

4 Jean-Do zit buiten met Claude en zegt dat hij besloten heeft geen zelfmedelijden meer te hebben. Hij heeft immers naast zijn oog nog twee dingen die werken: zijn fantasie en zijn herinnering. Dat we net bij die woorden een **objectief** beeld van hem krijgen, wijst erop dat hij nu in staat is om weer met belangstelling naar de wereld om hem heen te kijken, dat hij geestelijk niet meer voortdurend een gevangene van zichzelf is.

Daarna krijgen we een mix van subjectieve en objectieve beelden. We zien dan ook af en toe wat Jean-Do niet kan zien, zoals zijn zoon die in de armen van zijn moeder huilt naast Jean-Do's rolstoel op het strand.

5 20'37"-21'18": We bevinden ons nog in het deel dat louter subjectief gefilmd is. Jean-Do kan het Perron niet zien, en ook de huilende Céline niet. We mogen dus

aannemen dat we zien hoe hij het zich voorstelt; hij vertelt immers dat hij het station van Berck kent, en het bijzonder troosteloos vindt. Wanneer hij zegt dat hij er als kind kwam, zien we een kind rondspringen terwijl de vader toekijkt. Céline (het heden) staat aan de andere kant van de jongen met zijn vader (het verleden). Het spoor bevindt zich tussen hen in: het onbezorgde verleden komt nooit meer terug. Een dergelijk beeld noemen we een **beeldmetafoor**.

- 6 41'11"-42'36": Henriette belt naar Jean-Do's uitgeefster en vraagt of zij niemand kan sturen om Jean-Do's boek te noteren. De uitgeefster komt in beeld: dat is vreemd, want in de rest van de film zien we alleen mensen die zich in Jean-Do's onmiddellijke omgeving bevinden. Er wordt geklopt, en Claude komt binnen. Als Henriette beschrijft over welke kwaliteiten Jean-Do's helpster moet beschikken, wordt Claude uitgebreid in beeld gebracht. Dat is uiteraard een manier om Claude voor te stellen aan de kijker, maar we kunnen ons afvragen waarom er zo'n stijlbreuk is. Het antwoord ligt waarschijnlijk in de fantasie van Jean-Do: hij stelt zich achteraf voor dat het zo gegaan is. Misschien heeft Claude hem wel verteld dat ze inderdaad net op het moment van het telefoontje is binnengekomen.
- 7 Het Lourdesfragment begint op 1 08'08". Net daarvoor hebben we de priester gezien, waar Marie Jean-Do mee naar toe genomen heeft. Ze willen dat hij naar Lourdes gaat, maar, zo horen we hem zeggen: daar is hij al geweest. Meteen volgt er een flash-back, van Jean-Do die met zijn vriendin Joséphine naar Lourdes gaat. Die begint prachtig met het uitwaaiende haar van Joséphine – het wijst vooruit naar de halo van de Madonna, waar de relatie op zal stranden. Ze laat zich immers oplichten en chanteert Jean-Do een veel te duur en kitscherig Mariabeeld te kopen. De verkoper wordt gespeeld door dezelfde acteur als de priester (Jean-Pierre Cassel). Jean-Do vraagt aan de verkoper: "Heb ik u niet eerder gezien?" Hier wordt een grapje gemaakt over hoe het geheugen gebeurtenissen nooit helemaal correct weergeeft en ze zelfs vervormt: in zijn herinnering geeft Jean-Do de verkoper het gezicht van de priester, en hij kan die vraag uiteraard niet gesteld hebben omdat het bezoek aan Lourdes vóór de kennismaking met de priester komt.
- 8 ??? Het oplezen van het alfabet wordt gewoon weggelaten, of we horen het op de achtergrond terwijl Jean-Do op normale snelheid tegen de kijker spreekt. Die krijgt het resultaat, niet het proces: dat zou immers de film enorm vertragen.

Le scaphandre et le papillon: metaforen

- 9 - 10'37"-10'49": Jean-Do heeft voor het eerst bezoek van de neuroloog gehad en heeft zich aan de man geërgerd. Het beeld van het duikerspak in erg troebel water, met een bewegende camera als om de onrust en de angst van Jean-Do weer te geven en waarbij we alleen de bovenkant van het pak zien, volgt onmiddellijk op de geruststellend bedoelde zin van de dokter: "On va bien s'occuper de vous." Jean-Do voelt zich hulpeloos en totaal afgesloten van de wereld, en dat beangstigt hem.
- 21'19"-24'08": Henriette komt voor het eerst met het frequentiealfabet. Het gaat hem te langzaam, hij gelooft er niet in. Hij kijkt naar de muur met foto's en tekeningen – hij ziet het beeld van een landschap in het water, dus omgekeerd, zoals zijn leven op zijn kop staat; hij kijkt naar de bokshandschoenen, wat zijn machteloze agressie uitdrukt; uiteindelijk trekt hij zich terug in zichzelf omdat hij niet gelooft dat hij ooit weer contact kan hebben met anderen. We zien weer de bovenkant van het duikerspak. De camera beweegt minder dan de vorige keer, waardoor we minder een gevoel van paniek krijgen.
- 35'25"-36'20": het fragment van de televisie die niet uitgezet is (zie vraag 2).
- 43'54"-45'29": Jean-Do dicteert aan Claude dat hij zich voelt of hij in een duikerspak zit.

- 1 16'00"-1 20'47": Jean-Do's vader belt. In het fragment waarin Jean-Do vertelt over zijn laatste bezoek aan zijn vader (50'46"-56'57") was al te zien hoe zeer de vader op Jean-Do gesteld is: op de spiegel hangen behoorlijk wat foto's van hem als kind en als volwassene. Eén groot portret hangt tussen de vader en de zoon in als Jean-Do zijn vader scheert; het krijgt evenveel plaats in beeld als de vader wanneer die zich in de spiegel bekijkt. Het is een studiofoto, dus een geposeerd portret, geen spontaan genomen foto. Die beelden lijken er op te wijzen dat het publieke imago van Jean-Do de relatie wat in de weg staat, hoewel zijn vader hem zegt dat hij heel trots op hem is.

Uit het telefoongesprek in het ziekenhuis blijkt dat de vader zich net zo opgesloten voelt als de zoon: hij is te oud om vier trappen te doen en hij wordt vergeetachtig. Maar hier voelt ook Jean-Do de onmacht om met de vader te praten: met het alfabet gaat het te langzaam, de vader is zijn eigen vragen vergeten voor hij het antwoord hoort. Hier zien we het duikerspak weer in kruishouding: maar het kan zowel op de vader als op de zoon slaan.

-1 23'00"-1 23'20": Jean-Do en Claude zitten op een bootje, zij geeft hem "Le Comte de Monte-Cristo" (dat was hij voor zijn beroerte aan het herlezen, hij wou er een vrouwelijke versie van maken). Ze leest op zijn verzoek het hoofdstuk over Noirtier, de verlamde man van wie iedereen bang is. Hij zegt: "Ik ben net zo, ik sleur je mee naar de bodem van de zee." Zij antwoordt dat ze dat niet erg vindt, omdat hij ook haar vlinder is. Hij lacht daar een beetje om – maar toch is zijn fantasie verrijkend en bevrijdend voor Claude.

- 10 0'00"-1'40" (het beeld met de datum staat op 1'16")
De beenderen lijken in troebel water te drijven. In het begin zie je zelfs niet duidelijk dat het om beenderen gaat, het zouden ook zeedieren kunnen zijn. Het is een verwijzing naar het vaak troebele water waar het duikerspak in drijft. (We horen "La mer", wat die verklaring nog versterkt.) Het beklemtoont ook nog eens de bewegingloosheid van Jean-Do's lichaam: het skelet zit gevangen in de röntgenfoto's.
- 11 Jean-Do zit in zijn rolstoel op een golfbreker in het water. De eerste keer dat het beeld voorkomt (44'32") maakt het deel uit van de beschrijving van hoe hij zich voelt (zie vraag 1 van dit onderdeel, 43'54-45'29"). Hij verbindt het beeld zelf in zijn tekst met het gevoel van eenzaamheid (het einde van de scène valt samen met het woord "solitude"). Het is duidelijk ook een metafoor – de verplegers zouden hem immers nooit op een plek zetten waar hij kans loopt te verdrinken!
De tweede keer (58'10"-58'34") is zijn gezin bij hem op het strand. Céline zegt de letters van het alfabet, de camera draait langzaam weg van het tafereel, glijdt over een verlaten strand – om uit te komen bij Jean-Do, die we dit keer frontaal zien op de golfbreker. Hier weten we zeker dat het beeld metaforisch bedoeld is: we weten dat hij bij Céline zit (we horen haar stem nog). Eenzaam bij zijn kinderen en hun moeder, maar niet volkomen van hen afgesloten: hij ziet zich niet in zijn duikerspak. Toch is het onmogelijk voor hem om de kloof tussen hen te overbruggen.
- 12 Op 38'53", als Jean-Do net heeft besloten geen medelijden meer te hebben met zichzelf. De vlinder staat voor de verbeelding. We zien een vlinder die uit de pop kruipt, zoals Jean-Do besloten heeft met zijn geest uit zijn duikerspak te komen. De beelden zijn over elkaar gemonteerd, met **overvloeiërs**. Op die manier imiteren de makers het facetoog van de vlinder, die ook verschillende beelden tegelijk ziet. Het geeft een gevoel van opwinding, omdat alles nieuw is voor de vlinder – en ook voor Jean-Do, die ontdekt heeft hoe hij aan zijn lichaam kan ontsnappen. Zo kan hij een vaag-erotisch oesterfestijn houden met Claude, en miraculeus genezen door de aanraking van keizerin Eugénie, die het hospitaal opgericht zou hebben.

- 13 Hij toont ons dat we in onze geest de werkelijkheid aanpassen (zoals met de priester uit vraag 7). Hij stelt zichzelf onbewust mooier voor dan hij is: als Marlon Brando (40'27"). Maar Jean-Do corrigeert zichzelf: "Dat ben ik niet! Dat is Marlon Brando!" zegt hij, en tegelijkertijd zien we Brando in een verontwaardigde pose. "Dát ben ik", vervolgt hij. We zien hem een berg afskiën begeleid door violen, die de intensiteit van de ervaring moeten benadrukken. Dan zit Jean-Do buiten, de beelden lijken weer op die van een super-8 filmpje: zonder geluid en schokkerig opgenomen, begeleid door diezelfde muziek. Daarna volgen foto's van Jean-Do, die net gezegd had dat hij zich wou zien zoals hij was: van volwassene tot baby en terug, in zwart-wit, om te eindigen met hemzelf nu, in kleur. Dat schokt de kijker even, omdat het beeld verschijnt in hetzelfde ritme als de foto's.
- 14 36'20"-37'08": De bergen storten naar beneden. Er weerklinkt muziek van Bach, rustig. Jean-Do maakt de balans op van zijn leven. Hij denkt aan alle kansen op geluk en genot die hij heeft laten liggen omdat hij te druk bezig was met zijn werk. De bergen staan voor het instorten van zijn leven, voor het verdwijnen van dat geluk. Aan het einde herstellen de sneeuwbergen zich. Het lijden is over. Jean-Do's is gestorven, maar zijn boek is er. Als je het leest kun je je niet voorstellen dat hij alleen maar zijn ooglid kon bewegen, hij is in zijn boek (na zijn dood) weer 'heel' geworden. Je kunt er ook een religieuze verwijzing inzien, ook al wijst Jean-Do de religie voortdurend af: er zijn veel mensen die voor hem bidden, Marie is buitengewoon gelovig (Jean-Do's ogen rusten regelmatig even op het kruisje dat ze draagt), twee keer hangt Jean-Do als een gekruisigde in het water in zijn duikerspak. In dat licht maakt zijn sterven hem weer 'heel'. (Het idee van religie zit ook in de Lourdes-flashback: Jean-Do walgt van de commercialisering van het geloof. Zijn vriendin wil het schandalig dure Mariabeeld. Er zitten lampjes in. De vriendin wil die 's nachts aan. Jean-Do wil vrijen, maar kan dat niet terwijl Maria kijkt – de vriendin wil het niet terwijl het beeld kijkt. We zien op 1 11'04" het koppel in bed met de schaduw van Maria's hoofd tussen hen in: hun verschillende opvattingen over godsdienst scheiden hen. Dat moment is het breekpunt in hun relatie.)

Franse vertaling van de filmtermen

subjectieve, objectieve beelden	: plan subjectif, objectif
subjectieve camera	: caméra subjective
flash-back	: flash-back, retour en arrière
generiek	: générique
camerastandpunt	: angle, prise de vue
point of view	: point de vue
geluid	: bruitage
close-up	: gros plan
extreme close-up	: très gros plan
overvloeier, dissolve	: fondu enchaîné
kikkerperspectief	: contre-plongée
vogelperspectief	: plongée